

MARCEL SAROT

Aan God recht doen: Systematische theologie tussen analyse en hermeneutiek

DOING JUSTICE TO GOD: SYSTEMATIC THEOLOGY BETWEEN ANALYSIS AND HERMENEUTICS

In this reply to Schaafsma et al., the author argues that it is inevitable that hermeneutics is part of the enterprise of systematic theology, and that the approach of Schaafsma et al. has the following advantages: (1) It is applicable within secular universities; (2) It appeals to the many who have few religious certainties but are seeking for religious truth; (3) It can be applied in comparative theology and interreligious dialogue. Nevertheless, he argues that the hermeneutical approach that is proposed by itself does not suffice as the method of systematic theology, because (1) It does not enable theologians to go beyond the interpretation of texts and to check their theological proposals against the realities behind these texts, and (2) It no longer takes its starting point in faith, thus assimilating systematic theology to the humanities. If confessional theology would limit itself to this, it would lose its reason for existence.

In hun artikel ‘Vervreemding en vertrouwen’ doen Petruschka Schaafsma, Rick Benjamins, Mechteld Jansen en Theo Hetteema een bewonderenswaardige poging om te laten zien dat de systematische theologie in onze tijd vraagt om een op Ricoeur georiënteerde hermeneutische benadering. Hun argumentatie verloopt in twee fasen. Eerst proberen zij de zowel de onontkoombaarheid als de waarde van een hermeneutische benadering te laten zien, en vervolgens confronteren zij deze hermeneutische benadering met drie andere benaderingen: die van de zwakke theologie, de analytische theologie en de radicale theologie. Zij stellen de hermeneutische benadering voor als een soort gulden middenweg, die het goede van de verschillende andere, meer extreme, benaderingen op een houdbare wijze combineert. Juist door deze confrontatie met alternatieve benaderingen krijgt ook hun eigen benadering meer kleur en krijgt de lezer meer helderheid over waar Schaafsma c.s. naartoe willen. Ik spreek hier van een *bewonderenswaardige* poging omdat Schaafsma c.s. iets doen wat te weinig gebeurt in de systematische theologie: een methode uitwerken in een open gesprek met alternatieven, waarin zij aan deze alternatieven vergaand recht doen. Te vaak staan analytische en hermeneutische benaderingen in isolement naast elkaar; Schaafsma c.s. doen een moedige poging

de schutting tussen beide benaderingen neer te halen.

In mijn reactie wil ik eerst nog iets meer zeggen over hoe het pleidooi van Schaafsma c.s. heb gelezen, waarbij ik me wil concentreren op de onontkoombaarheid van hermeneutiek. Enerzijds kan ik me daar vergaand in vinden, maar anderzijds zie ik het gevaar dat die onontkoombaarheid wordt verabsoluteerd: dan wordt uit de onontkoombaarheid van hermeneutiek de conclusie getrokken dat er buiten de hermeneutiek niets meer is. Maar dat is net zoiets als uit het feit dat ademen een onontkoombaar onderdeel van menselijk leven is, concluderen dat menselijk leven niet meer is dan ademen! Ik zal proberen te laten zien dat Schaafsma c.s. in de buurt van die positie komen en ik zal vervolgens betogen dat deze positie intellectueel problematisch is en het de kerk niet eenvoudiger maakt, een boodschap te brengen die de hedendaagse mens aanspreekt.

Onontkoombaarheid en waarde van een hermeneutische benadering

Schaafsma c.s. merken terecht op, dat hermeneutiek van fundamenteel belang is voor de theologie: niet alleen bij het uitleggen van de Bijbel, maar ook ‘bij het begrijpen van de traditie, en het geloof van de contemporaine ander in de eigen context of veraf, [...] het verstaan van mijzelf, mijn eigen geloofservaringen, en bij uitstek bij het duiden van Gods relatie tot mensen.’ Nagenoeg elke theologische handeling heeft een hermeneutisch aspect, en steeds weer is de hermeneutische cirkel van toepassing: wij benaderen een Bijbeltekst, een geloofservaring, de zin van een mensenleven vanuit de voorkennis die wij hebben. Die voorkennis vormt enerzijds onze toegang maar schiet anderzijds ook te kort om het interpretandum in zijn vreemdheid te interpreteren, en daarom laten wij onze voorkennis corrigeren door het interpretandum. Aan het eind van deze hermeneutische cirkel hebben wij niet alleen een interpretatie van een Bijbeltekst, een religieuze ervaring etc, maar ook bijgestelde voorkennis, en zo kan de hermeneutische cirkel weer opnieuw beginnen en zich ontwikkelen tot een spiraal. Hermeneutiek heeft, om het met Luco van den Brom te zeggen, iets van een feedback-systeem, waarin een aanvankelijke positie in confrontatie met het interpretandum zelf ook weer feedback ontvangt, zodat de aanvankelijke positie waarmee het volgende interpretandum wordt benaderd, een andere zal zijn dan die in het vorige interpretatieproces.¹ Hermeneutische theologie heeft daarom de ruimte om te verklaren hoe ook in een (post)seculiere tijd mensen kunnen groeien door ‘vergeten betekenissen’ op te diepen uit religieuze mythen, religieuze ervaringen enz. En een van de

¹ Luco J. van den Brom, ‘Hermeneutics as a Feedback System for Systematic Theology,’ *Proceedings of the 7th European Conference on Philosophy of Religion*, Utrecht 1988, 171–194.

mooie kanten van een hermeneutische benadering, zo begrijp ik Schaafsma c.s., is dat ook als ik na de meesters van de achterdocht en hun religiekritiek niet langer in God kan geloven, of als ik zo overtuigd ben geraakt van ‘Gods onherleidbare anders-zijn’ [SBJH26] dat ik niets meer over God kan zeggen, de hermeneutische toegang zich niet voor mij gesloten heeft. Zoals Ricoeur de Griekse mythen over het ontstaan van het kwaad kon blijven lezen en ervan kon blijven leren, zo kunnen wij nog altijd groeien aan de teksten van de Bijbel. Sterker nog, de hermeneutische benadering stelt ons in staat om niet te blijven staan bij de theorie, maar die theorie ook te laten doorwerken in ons dagelijks leven, het heilige te ontdekken in het alledaagse, de richting die de Schrift ons wijst op te diepen in een kritisch-hermeneutische omgang met de teksten, waarin wij zowel onszelf als de teksten kritisch bekijken, en niet naïef uitgaan van een *senkrecht von oben* geopenbaarde goedheid van de schepping.

Hermeneutiek is derhalve onontkoombaar, maar niet zoals een noodlot onontkoombaar is. Hermeneutiek biedt ons een reële mogelijkheid om verder te komen, niet als mensen die God in hun broekzak hebben, maar als zoekers die zowel in hun wetenschappelijk werk als op hun levensweg steeds nieuwe, steeds dieper rijkende betekenissen ontdekken. Laat ik tenslotte wijzen op drie aspecten van deze hermeneutische benadering, die verder duidelijk maken waar haar waarde ligt – en daarmee impliciet tevens, waar haar grenzen liggen. Op de eerste plaats wil ik graag beklemtonen dat de benadering van Schaafsma c.s. een benadering is die geen voorafgaand geloof vereist, maar slechts een open en kritische houding, waarin men bereid is te leren van het interpretandum in zijn alteriteit. Daarmee is dit een benadering die ruimte schept voor systematische theologie aan een openbare universiteit. Het zal geen toeval zijn dat de twee van de vier auteurs van ‘Vervreemding en vertrouwen’ leerlingen zijn van H.J. Adriaanse, die in zijn lange en vruchtbare loopbaan aan de Leidse universiteit als geen ander heeft geworsteld met juist deze vraag: hoe kunnen wij theologie bedrijven aan een Rijksuniversiteit?² Ook al verdwijnt de theologie op dit moment in rap tempo van de openbare universiteiten, toch acht ik het van groot belang dat de systematische theologie haar gerichtheid op een gesprek met niet-confessionele wetenschap niet verliest. Die gerichtheid krijgt in de hermeneutische benadering het volle pond en dat prijs ik in haar.

² Zie bijv. H.J. Adriaanse, *Het specifiek theologische aan een rijksuniversiteit: De verborgenheid der godgeleerdheid*, Leiden 1979; H.J. Adriaanse, H.A. Krop, L. Leertouwer, *Het verschijnsel theologie: Over de wetenschappelijke status van de theologie*, Meppel 1987; H.J. Adriaanse, *Vom Christentum aus: Aufsätze und Vorträge zur Religionsphilosophie*, Kampen 1985; H.J. Adriaanse (red.), *Tweestromenland: Over wijsgerige en belijdende theologie*, Leuven 2001.

Op de tweede plaats moge duidelijk zijn dat wanneer men de hermeneutische benadering zoals geschetst door Schaafsma c.s. kerkelijk probeert te plaatsen, dit een benadering is waar zoekers zich meer bij thuisvoelen dan wetters, vrijzinnigen meer dan orthodoxen, sympathisanten van Op Goed Gerucht meer dan van de Gereformeerde Bond. Drie van de vier schrijvers van ‘Vervreemding en vertrouwen’ zijn dan ook op enigerlei wijze betrokken (geweest) bij Op Goed Gerucht. De auteurs kiezen ervoor om hun benadering concreter te maken in een vergelijking met drie andere benaderingen. Ik waardeer dat; er spreekt een grote openheid uit, en de vergelijking is ook daadwerkelijk verhelderend. Maar ik zou ook graag een voorbeeld hebben gezien van wat hun methode uitwerkt in de toepassing op een concrete theologische vraag. Nu zij zelf een dergelijke toepassing achterwege laten, wil ik hier graag suggereren dat wij die toepassing al hebben, op een uitermate toegankelijk niveau, en wel in de *Doornse Catechismus*.³

Op de derde plaats wil ik graag beklemtonen dat de hermeneutische benadering die de auteurs van ‘Vervreemding en vertrouwen’ voorstaan, zich niet hoeft te beperken tot het christendom, maar ook op andere religies kan worden toegepast. Vereist is immers niet een voorafgaand geloof, maar alleen de openheid om te leren van het interpretandum. Dat betekent dat deze methode ook bij uitstek geschikt is voor de comparatieve theologie of voor de interreligieuze lezing van religieuze teksten, zoals dat bijvoorbeeld in ‘scriptural reasoning’ groepen gebeurt. Ook daar staat de hermeneutiek van Paul Ricoeur in hoog aanzien.⁴

Kritiek op de hermeneutische benadering

Wij hebben in het voorgaande gezien dat er veel te zeggen valt voor een hermeneutische benadering zoals Schaafsma c.s. die voorstaan: (1) het is een benadering die uitgaat van een methode die wij sowieso moeten hanteren; (2) het is een benadering die ook aan openbare, seculiere universiteiten toepasbaar is; (3) het is een benadering die zich daadwerkelijk met vrucht laat toepassen in de theologie en (4) het is een benadering die ook belofte in zich heeft voor het interreligieus gesprek. Dat is nogal wat. Toch heb ik wel de nodige vragen bij deze methode. Die vragen gaan allemaal terug op een en

³ Aarnoud van der Deijl, Stephan de Jong, Anne-Marijke Spijkerboer (red.), *Doornse Catechismus*, Kok 2010.

⁴ Over ‘scriptural reasoning,’ zie David F. Ford, C.C. Pecknold (red.), *The Promise of Scriptural Reasoning*, Oxford 2006. In 2011 werd op het jaarlijkse congres van de American Academy of Religion een panel gewijd aan ‘The Hermeneutics of Paul Ricoeur and Scriptural Reasoning.’ Voorzover ik weet, zijn de resultaten van dat panel nog niet gepubliceerd.

dezelfde hoofdvraag: hermeneutiek is interpretatiekunde. Als wij de interpretatiekunde tot het centrum van de systematische theologie maken, spreken wij dan in de systematische theologie alleen maar over interpretaties, of hebben wij via die interpretaties ook toegang tot werkelijkheden achter dit interpretaties, namelijk de geïnterpreteerde werkelijkheden? Als wij bijvoorbeeld spreken over de uittocht uit Egypte, het verbond op de Sinaï, de maagdelijke geboorte van Jezus, zijn kruisdood en zijn Opstanding, hebben wij dan slechts verhalen en komen wij niet verder dan dat, of spreken wij uiteindelijk ook over de werkelijkheid achter die verhalen? Anders gezegd, wanneer de systematisch theoloog vervolgens over deze onderwerpen gaat theologiseren, heeft z/hij dan slechts met deze verhalen te maken, of heeft z/hij ook te maken met de werkelijkheid waarover deze verhalen gaan, en is die achterliggende werkelijkheid uiteindelijk normatief?

Laat ik uitleggen wat ik bedoel aan de hand van een analogie. Geneeskundestudenten moeten leren om diagnoses te stellen op basis van symptomen. Het stellen van diagnoses is een hermeneutisch proces, waarin symptomen geïdentificeerd worden vanuit voorgegeven kennis, maar waarin de student ook steeds weer bijleert. Als drie verschillende studenten bij dezelfde patiënt tot drie verschillende diagnoses komen, dan kan een docent die met ze doorspreken en de onderscheiden manieren waarop zij tot hun diagnose zijn gekomen met hen evalueren. Het uiteindelijke criterium voor de juistheid van de diagnose is echter de ziekte van de patiënt, en de docent zal proberen de studenten zo te instrueren dat zij die foutloos kunnen benoemen op basis van de symptomen. Het lastige is hierbij dat de student/e nooit direct toegang heeft tot de ziekte van de patiënt; z/hij heeft niet meer dan symptomen. Mijn vraag is nu: lijkt het werk van de systematisch theoloog op dat van de arts die een diagnose stelt – Schaafsma c.s. citeren Swinburne, volgens wie het de taak van de theologie is ‘to give a correct account’ – of lijkt het meer op dat van een verhalenverteller die op basis van bestaande verhalen (bijv. Bijbelverhalen) een nieuw verhaal (bijv. een preek) componeert?

Als leerling van Vincent Brümmer en ‘Utrechts’ theoloog voel ik mij niet in alle opzichten verwant met de analytische theologie zoals Schaafsma c.s. die beschrijven, maar wel met haar ambitie om *kennis van God* te vergaren.⁵

⁵ In dit verband maak ik er graag op attent dat de bundel van Crisp & Rea die Schaafsma c.s. citeren (O.D. Crisp, M.C. Rea (red.), *Analytic Theology: New Essays in the Philosophy of Theology*, New York 2009) niet meer en niet minder is dan een bundel opstellen van analytische godsdienstfilosofen die zich met theologische vragen bezighouden, en dat ‘analytische theologie’ een door Oliver Crisp bedacht neologisme is om dit type wijsgerige theologie mee aan te duiden. Zie de genoemde bundel, 3–7, 34–50.

Gijsbert van den Brink en ik verwoordden dat ooit in een programmatisch essay over de ‘Utrechtse’ benadering als volgt: ‘Godsdienstige uitspraken over God bedoelen immers in elk geval óók te refereren aan een ten opzichte van het gelovig subject *externe* werkelijkheid. Zij behelzen derhalve cognitieve waarheidsaanspraken, die ontologische juistheid pretenderen.’⁶ Dat is nog wel wat anders dan ‘eeuwige, niet-perspectivische, objectieve waarheid over God en wereld’ [SBJH18]; dit type waarheid acht ik op wetenschapsfilosofische gronden onhaalbaar niet alleen voor de theologie, maar ook voor de natuurwetenschap. Mijn vraag aan Schaafsma c.s. is nu: is ook voor jullie één van de hoogste oogmerken van de theologie, dat zij recht wil doen aan de aan de theologie voorgegeven en externe werkelijkheid van God zelf? Ik heb het artikel van Schaafsma c.s. zorgvuldig gelezen en ben niet gerustgesteld. Enerzijds verdienen gelovigen die waarheid claimen voor uitspraken over het transcendente steun [SBJH26], maar anderzijds beklemtonen Schaafsma c.s. steeds weer, zelfs wanneer zij verwoorden wat zij van de analytische theologie willen leren, dat het hun gaat om het *verstaan* van *uitspraken*:

De conceptuele analyse kan voor hermeneutische theologen bijvoorbeeld behulpzaam zijn om *uitspraken* over God te verstaan. [SBJH19]; (mijn cursivering – MS) [...] Toch zou onze hermeneutische benadering zich kunnen laten gezeggen door de analytische theologie, namelijk in die zin dat wij niet eindeloos in prolegomena blijven steken, maar [...] ons toch theologisch uitspreken over de *God-talk* die wij aantreffen. [SBJH24]; (mijn cursivering – MS)

Uitspraken over God verstaan hoeft de hermeneutische benadering echter niet van de analytici te leren; dat behoort tot haar eigen *core business*. Wat de hermeneutische benadering van de analytische benadering zou kunnen leren is dat het uiteindelijk om de levende, *externe werkelijkheid van God zelf* gaat; dat vind ik echter bij Schaafsma c.s. niet terug. Ook in de *Doornse catechismus* is men uitermate terughoudend met het doen van uitspraken over God als externe werkelijkheid. Ook als ik mij gekend weet door God, ‘Blijft staan dat dit altijd mijn individuele ervaring en waarneming is. Het is niet mogelijk en wenselijk deze tot een absolute ervaring van de Eeuwige te maken’ (16). Is God een projectie? De vraag wordt noch negatief, noch positief beantwoord. Maar ‘Gesteld dat de projectietheorie juist is, dan is de mens niet een schepping van God, maar is God een schepping van de mens, Is God daardoor minder waar of waard? Eigenlijk is het een fascinerende gedachte dat God op deze manier voor veel mensen werkelijkheid is geworden’ (41). Is Jezus

⁶ Gijsbert van den Brink, Marcel Sarot, ‘De nieuwere wijsgerige theologie,’ in: Van den Brink, Sarot (red.), *Hoe is Uw Naam? Opstellen over de eigenschappen van God*, Kampen 1995, 7–32, 21.

lichamelijk opgestaan? Dat moeten wij niet zien als een historische waarheid, aldus de *Doornse catechismus*; moderne geschiedschrijving bestaat pas sinds de Verlichting. Wij moeten kijken naar de boodschap: ‘Met de geschiedenis van de lichamelijke opstanding wilden de evangelisten de lezers vooral be- moedigen. Hoe wanhopig de omstandigheden ook zijn, mensen kunnen altijd weer overeind komen en moed vatten’ (74). En zo gaat het door...

Creatief zijn de auteurs van de *Doornse catechismus* zeker, en zij hebben inderdaad ‘vertrouwen op de mogelijkheid van een betekenisvolheid’ van de aloude religieuze taal ‘door de kritiek heen.’ Maar hebben de teksten, op deze wijze gelezen, nog wel gezag? Kan men de teksten van de Koran of van Toon Tellegen niet op dezelfde wijze lezen? En is dat niet symptomatisch voor een nog dieper ingrijpend gemis, namelijk dat hier elk gelovig uitgangspunt ontbreekt? Is systematische theologie dan nog wel articulatie van geloof? En verder: heeft systematische theologie van oudsher niet altijd de samenhang van onze geloofsopvattingen op het oog? Zelfs wie niet langer gelooft in een omvattend systeem, kan toch niet tevreden met vrijblijvende, losse interpretaties?

Dat brengt mij bij een volgende overweging: ik kan mij voorstellen dat deze benadering inderdaad zijn waarde heeft aan de openbare universiteit. Je kunt daar van studenten geen gelovig *Vorverständnis* vragen. Daarom begrijp ik ook heel goed hoe juist in de kring rond H.J. Adriaanse de Ricoeuriaanse benadering veel weerklank heeft gevonden. Maar is dit ook een goede benadering voor een confessionele instelling, ja voor de opleiding van predikanten? Te vaak zie ik, hoe wetenschappers aan confessioneel-theologische instellingen zich zozeer conformeren aan de wetenschapsidealen zoals die leven aan de openbare universiteit, dat zij hun eigenheid geheel opgeven. Natuurlijk is de bedoeling een goede: laten zien dat theologie niet zomaar een vrome bezigheid is, maar net zo wetenschappelijk als andere geesteswetenschappen. Daarmee lijkt het bestaansrecht van de theologie veiliggesteld. Maar dat is schijn: zo wordt een benadering gerechtvaardigd die thuishoort aan een openbare universiteit en niet aan een confessionele universiteit. Als confessionele theologie geen zelfarticulatie van geloof – geen *fides quaerens intellectum* – meer biedt, waarvoor is confessionele theologie dan nog nodig? In mijn inaugurele rede aan de Universiteit Utrecht hield ik enkele jaren geleden een pleidooi voor een *kerkelijker* confessionele theologie: een theologie die radicaal voor het *binnen*perspectief kiest.⁷ Dat pleidooi wil ik hier graag nog eens onderstrepen.

⁷ Marcel Sarot, ‘Quo vadis, regina?’, Appendix in: *De goddeloosheid van de wetenschap*, Zoetermeer 2006, 139–159, i.h.b. 153–155. Zie nu ook mijn openingscollege 2012 aan de Theologische Universiteit Kampen: ‘Theologie: Een dwaze wetenschap?’ *Nederduitse Gereformeerde Theologische Tydskrif* 53/3-4 (2012), 284–301.

Ik voeg daaraan toe dat Schaafsma c.s. zelf over methode spreken alsof methode en inhoud heel weinig met elkaar te maken hebben. Methode en inhoud staan echter nooit los van elkaar en als ik goed zie, sluit de methode die Schaafsma c.s. voorstaan, meer orthodox confessioneel spreken over God uit.⁸ Uiteindelijk neigt de methode die Schaafsma c.s. propageren meer naar het ‘alles is interpretatie’ van de zwakke theologie, dan naar het robuuste spreken over God van de analytische theologie. Ondanks haar oprechte poging om afstand te houden van de zwakke theologie, deelt zij met deze het achterwege laten van ontologische of metafysische aanspraken. Biedt de gepropageerde methode voldoende houvast om haar weerstand vol te houden? Of is zij een glijbaan is die naar de zwakke theologie toeleidt?

Besluit

In het bovenstaande heb ik geprobeerd een eerste waardering te geven van het voorstel van Schaafsma c.s., en niet alleen het negatieve maar ook het positieve te laten zien. Dat heb ik gedaan door te bezien wat dit voorstel *in concreto* voor consequenties heeft. Daarbij is duidelijk geworden dat ik vind dat de methode van Schaafsma c.s. voor de systematische theologie niet volstaat, en zeker niet voor de systematische theologie aan confessionele instellingen. Ik denk dat het anders kan en moet. Wij kunnen niet zonder hermeneutiek, maar wij kunnen nog minder zonder het geloof in een God die aan ons geloof voorafgaat. Als ik het eens heel pragmatisch mag zeggen: de hermeneutische fitnesses van Schaafsma c.s. zijn academisch interessant, maar waar jongeren enthousiast worden voor de kerk is dat niet door dit type hermeneutische theologie, maar door een realistische (evangelische, reformatorische, of rooms-katholieke) theologie die een blijde boodschap verkondigt van de God die ons geschapen heeft en verlossen wil, en die van ons een heel concrete ommekeer in ons leven vraagt. Een veel eisende en nog meer gevende God. Aan die God moeten wij recht doen in onze theologie. Ik vraag me af of de methode van Schaafsma c.s. ons daartoe in staat stelt.

Marcel Sarot is hoogleraar fundamentele theologie aan de Tilburg School of Catholic Theology en hoofdredacteur van dit tijdschrift. E-mail: M.Sarot@uvt.nl.

⁸ Zie Dolf te Velde, *Paths Beyond Tracing out: The Connection of Method and Content in the Doctrine of God, Examined in Reformed Orthodoxy, Karl Barth and the Utrecht School*, Delft 2010. Ik ben ervan overtuigd dat Te Velde nog een veel pregnanter samenhang had gevonden als hij stromingen had gekozen die inhoudelijk verder uit elkaar lagen.